

„Vor politik er den eneste liberale“
KONSERVATISMENS LIBERALISERING

1947-1959

AF
CHRISTIAN EGANDER SKOV

1950'erne opfattes ikke sjældent som en afideologiseret tid,¹ og konservatismen ses ikke sjældent, både af konservative selv og af dens kritikere, som en ikke-ideologi eller endda som negationen af ideologi.² Endelig er der – i hvert fald i den bredere politiske debat, som det her ikke giver mening at se bort fra – en position, der nok opfatter konservatismen som et afgrænset idéfelt, men som ikke synes at opfatte efterkrigstidens politiske konservatisme som noget, der befinder sig inden for dette felt.³ Dertil kommer den traditionelle politiske historieskrivnings manglende interesse for såvel politisk ideologi som forskningsobjekt generelt og højresidens politiske kultur mere specifikt. Det er på den baggrund ikke underligt, at der har været begrænset interesse for Det Konservative Folkepartis ideologiske udvikling i 1950'erne.

Men 1950'erne, mere specifikt tidsrummet fra 1947 til 1959, er en afgørende periode i konservatismens ideologiske udvikling. Det var i denne periode, forestillingen om en fast VK-akse blev etableret. Med enkelte afbrydelser har den været en fast bestanddel af dansk politik siden. Denne idé om det fælles borgerlige kan ikke reduceres til ren og skær kalkulation afhængig af den politiske begivenhedshistories udsving, men er netop en ideologisk struktur, som foreskriver, hvordan man som borgerlig burde forholde sig til centrale politikområder, ikke mindst velfærdsstaten.

Det Konservative Folkeparti var under og lige efter besættelsen præ-

¹ Daniel Bell: *The End of Ideology*, Glencoe 1960, s. 373; Se også Michael Freedman: *Ideology and Political Theory – A Conceptual Approach*, Oxford 1996, s. 17f.

² E.H.H. Green: *Ideologies of Conservatism: Conservative Political Ideas in the Twentieth Century*, Oxford 2002, s. 2.

³ Se f.eks. Kasper Støvring: *Blivende værdier – konservativ kulturkritik og kulturkamp*, Kbh. 2004, s. 17.

get af en national samlingskonservatisme i forlængelse af mellemkrigstidens social- og radikalkonservative strømninger. Den var kendetegnet ved en markeret liberalismekritik.⁴ Men i 1960 kunne Bjørn Poulsen i *Ideernes krise i åndsliv og politik* konkludere:

De politiske partimodsætninger herhjemme har i de sidste år vist en tilbøjelighed til at ordne sig om begrebsmodsatningen socialisme-liberalisme ... på den liberale fløj finder [man] det konservative folkeparti, skønt hele det nittende århundredes politiske liv var bestemt af modsætningen mellem konservatisme og liberalisme.⁵

De Konservative havde altså orienteret sig efter en ny brudlinje i dansk politik, og som Bjørn Poulsen peger på, var tilnærmelsen mellem Venstre og De Konservative ikke blot pragmatisk, men også ideologisk. Man kunne sige, at konservatismen blev „liberaliseret“.

Denne artikel undersøger denne ideologiske bevægelse inden for konservatismen i forbindelse med etableringen af det borgerlige samarbejde. Kort sagt, hvorvidt og hvordan dette samarbejde satte sig spor i Det Konservative Folkepartis ideologiske identitet. Jeg er særlig interesseret i, hvordan konservative legitimerede blokpolitikken ideologisk; hvordan de begrebsliggjorde forholdet mellem konservatisme og liberalisme; hvordan og hvorvidt konservative fastholdt en partikulær konservativ identitet (i modsætning til en fællesborgerlig); og hvordan disse forhold udviklede sig over tid.

Litteraturen om Det Konservative Folkeparti er sparsom, og der mangler i høj grad detailundersøgelser. Relevante problemer berøres naturligvis i mere generelle politisk-historiske værker, ikke mindst *De Danske Ministerier*, hvis fokus dog er politisk begivenhedshistorie og personalhistorie. Mest relevant for denne undersøgelse er litteraturen om debatten om velfærdsstaten. Standardværket *Dansk Velfærdshistorie* behandler det idepolitiske landskab omkring velfærdsstaten. Inden for samme felt kan man desuden fremhæve Henning Fonsmarks *Historien om den danske utopi*. Her er dog mere tale om borgerlig ideologikritik end en bog om borgerlig ideologi. Litteraten Lasse Horne Kjældgaards *Meningen med velfærdsstaten* og Niels Edlings antologi *The Changing Meanings of the Welfare State* belyser først og fremmest velfærdsstatens idéer, men rummer også værdifulde bidrag til en under-

4 Christian Egander Skov: „A true People’s Party?—The rise and fall of one nation conservatism in Denmark in the 1940s“, *Scandinavian Journal of History*, 2020, s. 10. Link: <https://doi.org/10.1080/03468755.2020.1815572>.

5 Bjørn Poulsen: *Ideernes krise i åndsliv og politik*. Kbh. 1960, s.43.

søgelse af den borgerlige velfærdsstatskritik.⁶ Det gælder imidlertid dem alle, at fokus ikke ligger på de borgerliges interne ideologiske grænsedragninger og ideologiske identitet.

Det er mest i den egentlige partihistorie samt i erindringslitteraturen, vi finder konservatismens ideologiske udvikling tematiseret.⁷ I gruppen af erindringslitteratur finder vi erindringer fra Ole Bjørn Kraft, Poul Møller, Erik Ninn-Hansen og den konservative redaktør Knud Secher.⁸ Alle disse værker er beretninger med vurderinger, som væsentligt er præget af deres affattelsessituation, herunder behovet for at legitimere det borgerlige samarbejde. Hovedværket inden for partihistorien er det af Jørgen Hatting og Karl Olsen redigerede værk *Det Konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede* fra 1966, hvis fjerde bind, *Nye tider – nye mål, 1945-1965*, af journalisten Carl Kauffeldt, dog mangler analytisk distance til perioden. Ditlev Tamms *Det høje C* (1999) begynder, hvor Kauffeldt slutter. Sidste halvdel af 50'erne falder mellem to stole. Der er heller ingen interesse hos Kauffeldt for en analyse af konservatismens idéindhold og udvikling. Den tages for givet.⁹ Dette forhold kendetegner partihistorien i det hele taget¹⁰ og gælder også Lars Christiansens *En sikker borgerlig stemme* fra 2016, der allerede i titlen fremhæver kontinuiteten.¹¹ Man kan derfor tale om en kontinuitetstese, hvor partihistorien tenderer mod ikke at operere med væsentlige brud i den moderne konservatismes udvikling, når først denne i og med Christmas Møller er etableret.

Der findes dog en anden fortælling. Nikolaj Bøghs *Brødrene Møller* fra 2011 opererer således med en indre ideologisk spænding i konservatismen mellem en folkelig socialkonservatisme og en mere liberal og pragmatisk linje. Den første opfattes som mere autentisk konservativ

6 Særligt Jørn Henrik Petersen & Klaus Petersen: „The concept of the Welfare state in Danish public and political debates“, i Niels Edling (red.): *The Changing Meanings of the Welfare State*, Oxford 2019.

7 Svend Thorsen & Tage Kaarsted: *De danske ministerier: 1929-1953*, Kbh. 1977; Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1953-1972*, Kbh. 1992; Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen: *Dansk velfærdshistorie*, bd. 3 & 4, Odense 2012; Henning Fonsmark: *Historien om den danske utopi*, Kbh. 1990; Lasse Horne Kjældgaard: *Meningen med velfærdsstaten*, Kbh. 2018.

8 Ole Bjørn Kraft: *Danmark skifter kurs*, Kbh. 1975; Poul Møller: *Mennesker og meninger*, Kbh. 1970; Erik Ninn-Hansen: *Fra Christmas til Baunsgaard*, Kbh. 1985; samt i mindre grad Poul Møller: *Gennembrudsår: Dansk politik i 50'erne*, Kbh. 1977.

9 Carl Kauffeldt: *Nye tider – nye mål, 1945-65*, Kbh. 1966.

10 Se f.eks. Jørgen Finks kritik af Ditlev Tamm: „Ditlev Tamm: Det høje C.“, *Historie/fysiske Samlinger*, bd. 2. 2000, s. 400.

11 Lars Christiansen: *En sikker borgerlig stemme*, Kbh. 2016.

end den anden. Her kan man tale om en dualismetese, hvor det indrømmes, at konservatismen rummer indre modsætninger.

Begge varianter af partihistorien er imidlertid misvisende. Kontinuitetstesen er åbenlyst en ideologisk konstruktion, som selvfølgelig gør en given udlægning af konservatismen ved at ophæve dens historicitet. Dualismetesen indfører tilsyneladende en grad af dynamik, men repræsenterer i realiteten en genfremsættelse af kontinuitetstesen blot med en normativ præference for en specifik ideologisk tradition inden for konservatismen. Såvel kontinuitetstesen som dualismetesen er fortællinger inden for ideologien, der bidrager til at gestalte en specifik ideologisk, konservativ identitet.¹²

Denne artikel udfordrer både partihistoriens monopol og dens ideologiske tendens. Den skifter fokus fra et partis historie til en politisk ideologisk historie med et parti som ramme. Ideologien selv historiseres.¹³ Et udgangspunkt for denne tilgang er politologen Samuel Huntingtons konstatering af konservatismens situationelle grundtræk: „Conservatism is that system of ideas employed to justify any established social order, no matter where or when it exists, against any fundamental challenge to its nature or being, no matter from what quarter“.¹⁴ Konservatismens udvikling må følgelig være kendetegnet ved markante brudflader snarere end kontinuitet. Mere specifikt bliver modsætningsforholdet til Socialdemokratiet – og efterhånden i stadig højere grad også den socialdemokratiske velfærdsstat – at opfatte som den vigtigste ideologiske drivkraft i konservatismens liberalisering. Konservatismens udvikling i 50'erne handler kort sagt om dens indplacering i denne antitetiske relation og de ideologisk-strukturelle konsekvenser, som det fik.

Artiklen er inspireret af en bredere international vending i retning af politisk historie som kultur og kommunikation og derfor mod politisk ideologi.¹⁵ Politologen Michael Freeden har peget på, at ideo-

¹² Et aktuelt eksempel er John Wagner: *Schlüters politiske testamente*, Kbh. 2019.

¹³ Dette lægger sig op ad tilgangen i Jeppe Nevers, Niklas Olsen & Casper Sylvest (red.): *Liberalisme – danske og internationale perspektiver*, Odense 2013, jf. s. 10-12.

¹⁴ Samuel Huntington: „Conservatism as an Ideology“, *The American Political Science Review*, bd. 51, nr. 2, 1957, s. 455; se også Michael Freeden: *Ideologies and Political History*, Oxford 1996, s. 332. For en diskussion af analytiske tilgange til konservatisme som ideologi se Christian Egander Skov: *Den nye tid*, ph.d.-afhandling Aarhus Universitet 2013, s. 20-31.

¹⁵ Se Ute Frevert, Heinz-Gerhardt Haupt (red.): *Neue Politikgeschichte – Perspektive einer historischen Politikforschung*, Frankfurt 2005, særligt oversigten s. 21-26; Daniel Béland & Robert Henry Cox (red.): *Ideas and Politics in Social Science Research*, Oxford 2011, særligt oversigten s. 4-8.

logier ligesom sprog sætter en ramme for handling og en horisont for politiske aktørers tænkning. Ideologi er en art løs og foranderlig struktur, der tillader aktører at identificere såvel politiske problemer som løsninger.¹⁶ Historikeren E.H.H. Green udtrykker det i *Ideologies of Conservatism* således: „there always exists a range of assumptions amongst politicians and their audiences alike as to what it means to be a member or supporter of a particular political party, and this places constraints upon the range of arguments a politician can deploy“.¹⁷ Selv hvis politiske aktører ser bort fra disse forventninger, må de forholde sig til dem. Den bredere pointe er denne: Politisk historie kan ikke reduceres til serier af begivenheder eller til udslag af institutionel magt eller økonomiske strukturer. I det mindste må man opfatte sproget som magtrelationernes eksercerplads. Hvad der opfattes som politisk kontra ikke-politisk, er sprogligt konstitueret.¹⁸ Dermed afvises det ikke, at materielle interesser spiller en (stor) rolle, men der går ikke en direkte og ukompliceret vej fra de materielle interesser til idéerne. Interesser ændrer sig netop, når aktørers forståelse af verden forandrer sig, og deres prioriteter reorganiseres.¹⁹ Derfor er ideologi et vigtigt felt for politisk historie.

Den nationale samlingskonservatismes sammenbrud

I årene efter 2. Verdenskrig var forholdet mellem Venstre og De Konservative anstrengt. Stiftelsen af Det Konservative Folkeparti i 1916 havde været udtryk for et ønske om en tilnærmelse, men udviklingen havde drevet dem i forskellige retninger. Siden 1929 havde forholdet ligefrem været dårligt. En generation af konservative var orienteret mod en folkeligt betonet politik, der pegede i retning af partiets ideologiske selvstændighed og et samarbejde med Socialdemokratiet.²⁰ De opfattede Det Konservative Folkeparti som *partiet i midten*. Dette slagord fra mellemkrigstiden havde domineret konservativ selvforståelse under og efter besættelsen.²¹ Hos den unge Poul Møller kom det til udtryk i opfattelsen, at de nationale erfaringer havde ophævet det principielle skel mellem højre og venstre. Ideologierne var blevet subsumeret under det nationale: „der er Brug for baade Libe-

¹⁶ Se f.eks. Michael Freeden, Lymon Tower Sargent & Marc Stears (red.): *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, Oxford 2013.

¹⁷ Green, s. 14f.

¹⁸ Frevert & Haupt, s. 22f.

¹⁹ Béland & Cox, s. 11.

²⁰ F.eks. Kraft 1975, s. 95.

²¹ Skønt ikke altid den konkrete politik. Se Christian Egander Skov: *Konservatisme i mellemkrigstiden*, Aarhus 2016, s. 135-141, 216-220.

ralisme, Socialisme, Statskontrol ... Paa adskillige Omraader er det ganske ubestrideligt at Statsdrift er at foretrække“, skrev han i 1945.²² Der var tale om en national samlingskonservatisme, der orienterede konservatismen mod et socialt reformprogram og søgte at placere partiet mellem liberalisme og socialisme. Lignende udviklinger gjorde sig gældende i europæisk konservatisme som helhed.²³ Partiets efterkrigstidsprogram kombinerede et kristeligt-humanistisk ret-tighedssprog, som kunne kaldes kristendemokratisk, med en vision om „økonomisk demokrati“, hvor uligheden skulle begrænses, økonomisk tryk sikres gennem konjunkturudligning, arbejdsløsheden afskaffes, erhvervslivet reguleres, og et socialt sikkerhedsnet – baseret på forsikringsprincippet – opbygges.²⁴ I realiteten en løs skitse til en konservativ velfærdsstat.

Alt dette veg snart, i takt med at befrielsens eufori fordampede. Den praktiske umulighed af et samarbejde med Socialdemokratiet, den interne splid hos De Konservative om Christmas Møller og Syd-slesvig samt en serie valgnederlag pegede – i hvert fald for nogle konservative – på behovet for en politisk nyorientering. På Landsrådet i 1947 talte formand Vilhelm Fibiger således om at få „lagt Linien for den Fremtid, vi gaar i Møde“.²⁵ Den nye politiske leder, Ole Bjørn Kraft, talte om, at nederlaget måtte „ildne til en endnu stærkere Indsats for Ide, Sag og Parti“.²⁶ Ifølge Kraft havde mange konservative vælgere nemlig stemt på Venstre, fordi de opfattede kampen mod Socialdemokratiet som den grundlæggende strid og så deres stemme bedst varetaget hos det store regeringsparti.²⁷ Med denne konstatering af skillet mellem socialisme og anti-socialisme brød Kraft med den nationale samlingskonservatisme.

Forholdet til Venstre var omdrejningspunktet i Krafts nyorientere-

²² Poul Møller: „Samarbejde under det etiske Imperativ“, *Dansk Fremtid*, nr. 1, 1945, s. 1.

²³ Se f.eks. Brian Girvin: *The Right in the Twentieth Century – Conservatism and Democracy*, London 1994, s. 108-119, 128-132; Marco Duranti: *The Conservative Human Rights Revolution*, Oxford 2017.

²⁴ Repræsentantskabsprotokol 13/6 1945, s. 58-62. Der anvendes i denne artikel arkivalier fra Det Konservative Folkepartis landsråd, repræsentantskab, hovedbestyrelse og rigsdagsgruppe/folketingsgruppe. Repræsentantskabets protokoller findes på Rigsarkivet, Det Konservative Folkepartis arkiv/Repræsentantskabet/Mødereferater m.m./pk. 6-8. De foreligger kronologisk, og der henvises i det følgende blot til repr + dato. Frem til 1960 befinder også landsrådsreferater sig i samme arkivserie og pakker. Her henvises der til LR + dato.

²⁵ LR 8/11 1947, s. 46.

²⁶ Smst., s. 51.

²⁷ Smst., s. 53/5.

ring. I 1945 havde John Christmas Møller og Kristen Amby kategorisk afvist muligheden for en VK-regering med argumentet om, at man ikke ville slå ind på en politik vendt mod den danske arbejder.²⁸ Krafts tale på Landsrådet i 1947 var omvendt karakteriseret ved dystre forudsigelser om Socialdemokratiets hensigter:

[Socialdemokratiet] søger næsten skjult at virkeliggøre Socialismen ved at ville gennemsyre Samfundet med Reforme, der umærkeligt men støt vil føre os over i den socialistiske Stat ... deres politik der fratager os den økonomiske Frihed, vil i sine Konsekvenser ogsaa undergrave den aandelige, kulturelle og politiske Frihed.²⁹

Landsrådsdebatten i 1947 var ikke kun principiel, fordi Kraft lancerede noget nyt, men også fordi man tog afsked med noget gammelt. Det var her, striden om Christmas Møller kulminerede.³⁰ Ved sin afgang som gruppeformand og politisk leder havde han udførligt redegjort for sine ønsker for partiet.³¹ De, der stod hans linje nær, forstod, at partiet nu var på vej i en anden retning.³² „Vor plads er ikke til højre for Venstre. Vi advarer mod en To-Parti-Regering“, sagde en. En anden konstaterede, at partiets vigtigste opgave nu var at frigøre sig fra Venstre, så partiet kunne få et ansigt. Medlem af Borgerrepræsentationen Alfred Wassard-Jørgensen angreb Kraft direkte: „Jeg er ængstelig over, at jeg ikke hørte hos Kraft, at vi heller ikke ønsker at sidde i en To-parti-regering ... Vi maa her vedtage, at vi er imod en To-Parti-Regering“. Han blev straks imødegået af Karl Bøgholm, en af Krafts trofaste støtter: De Konservative måtte blive „Frihedens Parti i Danmark“. Heroverfor pegede Krafts modstandere på, at man tværtimod stadig måtte have „Troen på Partiet i Midten“. ³³ Flere krævede Krafts og Fibigers afgang. Andre forsvarede dem lige så ihærdigt. Efter at have modtaget et tillidsvotum fra „Faktisk hele Forsamlingen“ slog Kraft fast, at selvom en samlingsregering var førstevalget, måtte det nu være opgaven at skabe „en Flertalsregering af de Partier, der er Modstandere af Socialisering“. Stridens intensitet afslører dens principielle karakter. Behovet for at henvise til en samlingsregering viser, at partiet endnu stod i en overgangsperiode. Kraft måtte

²⁸ Ole Bjørn Kraft: *Frem mod nye tider*, Kbh. 1974, s. 103.

²⁹ LR 8/11 1947, s. 59.

³⁰ Kraft 1975, s. 17.

³¹ Mette Møller: *John Christmas Møller – Politik forud for alt*, Aarhus 2019, s. 626.

³² Møller 1970, s. 214.

³³ LR 8/11 1947, s. 61-63.

tale det gamle paradigme efter munden, ligesom han i øvrigt måtte slå fast: „Der er ingen Ændring i Partiets folkelige og sociale politik“. Her måtte alt forblive det samme, så alt kunne forandres.

Vejen til VK

Trods denne principielle strid har Kraft senere fremhævet, hvor harmonisk den decimerede rigsdagsgruppe arbejdede i årene frem til 1950. En del af forklaringen er nok, at markante tilhængere af Christmas Møllers linje – herunder generalsekretær Poul Sørensen – mistede deres sæde ved valget.³⁴ Poul Sørensen blev desuden udelukket fra at deltage i gruppemøderne. Dertil kom, at Kraft ikke tvang sin linje igennem. Partiet førte en politik, der understregede dets principielle selvstændighed og uafhængighed og viste vilje til at samarbejde med den svage socialdemokratiske mindretalsregering. Endelig har Kraft selv fremhævet betydningen af tidens storpolitiske dagsorden, som lå godt til partiet, herunder NATO-medlemskab, forsvar og Sydslesvig.³⁵ Så sent som april 1949 slog Kraft fast, at partiet ikke var støtteparti for nogen fraktion.³⁶ Ligesom den nye partiformand, Halfdan Henriksen om Venstre sagde: „selvom jeg erkender, at Venstre er en god Forbundsfælle i Kampen mod Socialiseringsplaner, maa det paa den anden Side fremhæves, at Venstres Klassepolitik ... paa ingen Maade kan forenes med vore mere alsidigt prægede politiske Synspunkter“.³⁷

Kursskiftet kom den følgende sommer, da Kraft holdt en række taler, hvor han rakte hånden ud til Venstre og fastslog samarbejdet mellem de to partier som eneste mulighed for at undgå, at landet ville blive regeret af Socialdemokratiet de næste 100 år.³⁸ Efter denne prøveballon forsøgte han at vinde gehør for VK-samarbejdet i den konservative hovedbestyrelse. Her pegede han på, at der i Danmark manglende et realistisk alternativ til Socialdemokratiet, og konkluderede:

Derfor tror jeg, at der skal opstilles et Modstykke til den nuværende Regeringsform, med andre Ord, at Befolkningen skal faa Forstaaelsen af, at der her i Landet kan regeres af andre end So-

³⁴ Kraft 1975, s. 22, 26.

³⁵ Smst., s. 129; For Krafts holdning til NATO se Poul Villaume: „Den nationale atlantist – Ole Bjørn Kraft og NATO 1950-1953“, i *Vandkunsten* nr. 9/10, 1994, s. 50-66.

³⁶ Repr. 23/4 1949, s. 95.

³⁷ Smst., s. 90.

³⁸ Kraft 1975, s. 139.

cialdemokrater. Der tror jeg det er nødvendigt med nye Synspunkter og friske Strømninger.³⁹

Han påpegede desuden: „vi kan ikke i det lange Løb have det Billede staaende, at Venstre alene er Opposition mod Socialiseringen“. Denne argumentation var i første række pragmatisk og henviste til en konkret parlamentarisk situation, hvor Socialdemokratiet regerede trods et ikke-socialistisk flertal. Men den rummede en indirekte kritik af „partiet i midten“, der stod i vejen for pragmatismen, og han placerede eksplicit partiet i en oppositionel rolle snarere end i formidlerens. Konkret foreslog Kraft et fælles arbejdsprogram med Venstre. De to partier skulle være omdrejningspunktet i en borgerlig blok. Det ville tvinge Retsforbundet og De Radikale til at tage stilling til politikens principielle skillelinje. Den uudtalte ideologiske præmis var netop forestillingen om, at modsætningsforholdet mellem socialisme og antisocialisme trumfede alle andre modsætninger og hensyn.

Den efterfølgende debat viste, at partiet var splittet. I det organisatoriske bagland var der modstand. Generalsekretær Poul Sørensen var direkte afvisende. For ham var det tydeligvis en ideologisk udskridning:

Hvordan skulde de kunne faa vore Vælgere til at forstaa, at vi skal opgive vor selvstændige konservative Politik. Det vil være uhyre farligt. Et er at gaa over fra at være et formidlende Parti til et Oppositionsparti, men noget ganske andet er at gaa i Koalition med Venstre og Retsforbundet.

KU's formand, Erik Ninn-Hansen, var også blandt de højlydte modstandere: „Krafts forslag fører til Blokdannelse, og en Blokdannelse vilde gøre det vanskeligt for os at føre selvstændig Politik efter vort eget Program“. En anden KU-repræsentant tilføjede: „I den unge Generation, der vokser op, har det været virkelig meget tiltalende, at vi nu havde gjort os fri af Venstre og havde vort eget Ansigt“. Hos andre var der usikkerhed. Wassard-Jørgensen følte sig „lidt urolig for de Tanker, der kom frem“. Direktør G.E. Hartz følte sig „ængstelig“ og advarede mod at slå ind på en „ny politik“ uden at overveje det grundigt. En anden delegeret var endda „bange for Samarbejdet med bade Venstre og Retsforbundet“.

³⁹ Hovedbestyrelsesprotokol 13/9 1949, s. 40. Protokollerne befinder sig på Rigsarkivet, Det Konservative Folkeparti/Hovedbestyrelsen/ Forhandlingsprotokol/pk. 2-4. Der henvises i det følgende til HB + dato.

Kraft replicerede på to måder. For det første afviste han modsætningen mellem den nye linje og partiets ideologiske grundlag: „Det, der tilstræbes, er netop at søge nye Veje, hvorved vore Tanker bedst fremmes. Vi skal over i en skarp Oppositionspolitik, men i det øjeblik, vi gør det, placerer vi os netop ved siden af Venstre“. Et nyt forhold til Venstre var måske nok et nybrud, men først og fremmest kontinuitet, en ny måde at fremme konservative tanker. For det andet slog han fast, at det var rigsdagsgruppen, der bestemte. Dette forsøg på at trumfe kursændringen igennem faldt ikke i god jord hos Halfdan Hendriksen, der skarpt replicerede: „[Rigsdagsgruppen] har den udøvende Myndighed, men hvis der er Tale om en ny Politik, saa skal den først godkendes af de Organer, der er Partiets øverste Myndighed“.⁴⁰

Nederlaget tydeliggjorde flere forhold. For det første, at den borgerlige samling i samtiden blev opfattet som et brud. For det andet, at der ikke var opbakning til et sådant brud. For det tredje, at modstanderne af borgerlig samling stod i en noget uafklaret politisk position, der afspejlede, at de var knyttet til en politisk idé, der havde formindsket realpolitisk relevans. Krafts pragmatiske argumentation derimod henviste til forskydninger i den politiske kontekst, der tilskyndede til en ajourføring af partiets politik – og dermed også til en justering af den konservatisme, der forhindrede denne ajourføring. Det er et eksempel på, at ideologi netop ikke er et autonomt system, men indlejret i den politiske praksis.

Det egentlige omslag kom i april 1950, da et enigt repræsentantskab vedtog en resolution, der opfordrede „de partier som har et Fællessyn paa Hovedlinierne i den økonomiske Politik, til at skabe et Samarbejde“.⁴¹ Resolutionen var forinden blevet forberedt af partiets rigsdagsgruppe og forelagt hovedbestyrelsen, hvor den blev vedtaget uden sværds slag.⁴² Heller ikke på repræsentantskabsmødet synes der at have været meget debat. Kraft fastholdt en pragmatisk argumentation og slog fast, at der måtte tilvejebringes „et Samarbejde mellem alle de Kræfter, der ikke deler Regeringens Anskuelse ... først og fremmest mellem Det Konservative Folkeparti og Venstre“.⁴³ Herefter opregnede han de vigtige områder, hvor Venstre og Konservative var enige: udenrigspolitik, forsvarspolitik og økonomisk politik – og man kunne tilføje, at så var der vitterligt ikke meget, der adskilte de to partier. Den efterfølgende debat viste, at konsensus var ved at indfinde

⁴⁰ Smst., s. 41-42.

⁴¹ Repr. 22/4 1950, s. 21.

⁴² HB 21/4 1950.

⁴³ Repr. 22/4 1950, s. 17.

sig. Nok advarede KU-formand Erik Ninn-Hansen stadig mod et regeringsfællesskab med Venstre, men de fleste indlæg var på linje med rektor Bohn fra Sorø Akademi, som roste partiets nye linje, hvori han så „en begyndende Opmarch mod Socialdemokratiet“, og tilføjede, at „i det borgerlige Vælgerkorps kræver man en samlet Opmarch“.⁴⁴ At VK-samarbejdet nu kunne samle opbakning, skyldtes tre forhold i den politiske kontekst: For det første erkendelsen af det perspektivløse i den hidtidige linje, som ikke havde givet partiet den håbede indflydelse på regeringen Hedtoft. For det andet formandsskiftet i Venstre, hvor Knud Kristensen efter et mellem spil var blevet afløst af Erik Eriksen. Man kunne nu forestille sig et harmonisk samliv med Venstre uden husspektakler og blå øjne. Og endelig havde den konservative fremgang ved kommunalvalget i marts 1950 givet Krafts linje momentum.⁴⁵ Kraft fremstod pludselig som en succes. Den politiske kapital kunne han omsætte i realiseringen af et borgerligt samarbejde.

Det er imidlertid værd at bemærke, at resolutionen kun omhandlede et parlamentarisk samarbejde med Venstre, ikke en VK-regering. Da Hedtoft „gled i smørret“ og muligheden for et politisk systemskifte bød sig, måtte Kraft først lempe en accept heraf igennem i rigsdagsgruppen. Hans Hedtofts regering faldt på et dagsordensforslag om smørrationeringens ophævelse. Hos De Konservative havde der været modstand mod overhovedet at stille forslaget.⁴⁶ Og flere havde tilsyneladende regnet med, at De Radikale ville holde hånden under regeringen. Poul Møller, der tilhørte dem, som endnu var skeptiske over for VK-samarbejdet, har senere vurderet, at det kun var Erik Eriksen og Kraft (samt måske Aksel Møller), der egentlig vidste, hvad der ville komme ud af dagsordenen. „Kraft [viste] i de dage ... sine bedste lederegenskaber“, vurderede Poul Møller, idet han evnede at „manøvrere en tøvende og nølende folketingsgruppe ind i en position, som kun han havde ønsket“.⁴⁷ Og Kraft manøvrerede videre, da han få dage efter sikrede sig et forhandlingsmandat fra rigsdagsgruppen. Her optrådte VK-regeringen som en tredje prioritet efter en Atlantpagtregering og en Socialdemokratisk mindretalsregering.⁴⁸

⁴⁴ Smst., s. 19.

⁴⁵ Kraft 1975, s. 140.

⁴⁶ Thorsen & Kaarsted, s. 442f.

⁴⁷ Møller 1970, s. 224.

⁴⁸ Fællesgruppens protokol 26/10 1950. Den konservative rigsdagsgruppes protokol findes frem til og med 1953 på Rigsarkivet, Det Konservative Folkeparti/fællesgruppen/mødeprotokol/pk. 62-64. I denne periode er den sammenfaldende med folketingsgruppens. Efter 1954 findes den i DKF/folke-

Atlantpagtregeringen havde været en vision hos mange konservative og indebar en regering bestående af de partier, der støttede Danmarks medlemskab af NATO. Det var i realiteten en videreførelse af den nationale samlingskonservatismes ønske om en samlingsregering, blot på et lidt smallere grundlag. Dette vidner om, hvor stærk ideen om „partiet i midten“ stadig var. For Poul Sørensen – nu atter folketingsmand – var nøgleordet „Bevægelsesfrihed“. De Konservative måtte kunne agere frit på baggrund af egne idéer.⁴⁹ Når Kraft og den politiske ledelse kunne acceptere forhandlingsmandatet, skyldtes det, at der ikke forelå en realistisk mulighed for hverken Atlantpagtregering eller en socialdemokratisk mindretalsregering. Reelt åbnede mandatet for en VK-regering samtidig med, at det imødekom gruppens ideologiske præferencer. Alligevel stemte otte imod og 26 for, altså en betragtelig minoritet – heriblandt Poul Sørensen. Da nyheden om VK-regeringen forelå, medførte det ingen jubelscener i den konservative gruppe. Tværtimod var gruppemødet præget af resigneret accept. En „trist Aften“ kaldte godsejer Tesdorpf det endog. Flemming Hvidberg udtalte, at „nu maa Partipolitik vige. Nu er det Landet det gælder“. Carsten Raft foreslog, at regeringens fællesprogram alene skulle beskæftige sig med økonomi, underforstået, at her var enigheden, og netop hertil havde nødvendigheden drevet de to partier.⁵⁰ Da ministerlisten næste dag skulle præsenteres, og Kraft forsøgte at slå en begejstret tone an, endte mødet i skænderier om, hvem der var blevet ministre, og hvem der ikke var.⁵¹

Debatterne i årene 1947-1950 vidner om, i hvor høj grad VK-samarbejdet rørte ved noget centralt i partiets ideologiske selvopfattelse. Det var sammenstødet mellem et ideal om national samling, hvor den ideologiske modstander var yderfløjene, og et ideal om borgerlig samling, hvor den ideologiske modstander var Socialdemokratiet. To antitetiske relationer, der afgjorde konservatismens ideologiske morfologi forskelligt og skabte forskellige konservatismer. Erkendelsen af bruddet træder ikke overraskende klarest frem hos dem i den vigende position. For dem, der ønskede borgerlig samling, var det derimod formålstjenligt at hævde kontinuiteten med den nationale samlingskonservatisme. VK blev altså legitimeret pragmatisk som en nødvendighed i en konkret situation og som en konstellation, der

tingsgruppen/Folketingsgruppens protokoller/pk. 17-21. Der er i artiklen kun citeret fra førstnævnte serie. Der henvises til FG + dato.

⁴⁹ FG 27/10 1950.

⁵⁰ FG 27/10 1950 kl. 21.30.

⁵¹ FG 28/10 1950.

også lod sig forsvare af rent nationale grunde. Skeptiske konservative skulle tænke på fædrelandet, mens de slugte kamelen. For Kraft var der imidlertid hele tiden tale om en tæt ideologisk affinitet mellem konservatisme og liberalisme. Dette lå bag hans gentagne konstatering af, at vælgerne måtte stilles over for et klart alternativ mellem „et frit Erhvervssamfund“ og et „planøkonomisk“, mellem borgerlighed og socialisme, mellem VK og Socialdemokratiet. Det var denne linje, han havde tegnet i 1947, og nu var den gået fra idéernes til de politiske realiteters verden. Da først den oppositionelle relation til Socialdemokratiet var etableret, udviklede konservatismen sig. Snart blev det borgerlige samarbejde legitimeret ideologisk snarere end pragmatisk, altså på grund af konservatismes idéer, ikke på trods af dem.

Det borgerlige fællesrum

Da regeringen Eriksen-Kraft faldt i 1953, var forholdet mellem de to partier blevet så tæt, at Halfdan Hendriksen kunne sige, at man ville „staa... eller gaa sammen“. Der var skabt en fasttømret borgerlig blok. Dette havde afgørende indflydelse på, hvordan De Konservative opfattede deres rolle i dansk politik. Det kom til udtryk i revurderingen af den før så centrale værdi *selvstændighed*, det, Sørensen havde kaldt *bevægelsesfrihed*, og det, Christmas Møller havde opfattet som sin vigtigste arv til partiet: med andre ord resultatet af hans opgør med Madsen-Mygdal i 1929. I 1953 var *selvstændighed* gået fra at være et ideologisk mål til at være en risiko. Meget lig opfattelsen i partiet før 1929. En tillidsmand i hovedbestyrelsen fangede stemningen, da hun sagde, at Venstre nok helst ville være fri for De Konservative, hvilket „ville være en Ulykke for De Konservative“. Hun tilføjede straks „saa hellere en socialdemokratisk Regering“.⁵² Frygten var ikke begrundet i en konkret trussel fra Venstre, men afspejlede en mere generel angst for parlamentarisk isolation som den, man havde oplevet i mellemkrigstiden. Dette var en anden drivkraft i konservatismens liberalisering.

Den nye parlamentariske virkelighed førte ikke til et opgør med fortællingen om Christmas Møllers brud med Venstre i 1929 som skabelsen af den moderne konservatisme. I stedet integreredes den nye fortælling i den gamle. Da bruddet og *selvstændigheden* havde 25-års jubilæum i 1954, spurgte Poul Sørensen: „Kan [vi] efter tre Aars Regeringssamarbejde med Venstre leve op til det, der skete for 25 Aar siden?“ Han var i mellemtiden blevet omvendt til den borgerlige samling og kunne følgelig svare med et utvetydigt „ja“. For partiet havde siden 1929 kæmpet sig frem til sin „egen Linie ... en Position, hvor der har været Tillid til dets socialpolitiske Linie“. Og VK-samarbejdet hav-

⁵² HB 28/9 1953, s. 81.

de ikke „gjort os ringere stillet i Befolknings Øjne“. Samtidig afviste han den opfattelse, nogle angiveligt havde, „at Vejen ligger deri, at de to Partier skal gaa op i en Enhed“. Han konkluderede: „Vi skal have en selvstændig, fri Konservatisme – i naturligt Samarbejde med Venstre – men mere kan situationen ikke klare for Øjeblikket“.⁵³ Også Kraft hævdede 1929 som udgangspunktet: „Vor Politik's Opgave er Selvstændighed“, men han skyndte sig at tilføje: „uden Ødelæggelse af Samarbejdets Muligheder“. Og dernæst pegede han på, hvad *selvstændigheden* skulle udmøntes i: „Vi bør tilstræbe at blive det Centrum, hvorom det borgerlige Styre kan samle sig“.⁵⁴ Her blev *selvstændighed* knyttet direkte sammen med borgerlig samling. Partiets rolle som formidleren mellem nationale modsætninger blev sat ind i en ny sammenhæng, hvor partiets formidlende indsats skulle sikre det borgerlige samarbejde. I sin ordførertale gik han et skridt videre:

der [er] i befolkningen en voksende tilbøjelighed til at samle sig om de store grupper, der står imod hinanden... Samarbejdet mellem Det konservative folkeparti og Venstre er blevet et fast element, som tiltrækker alle tilhængere af en fri erhvervs politik, et centrum for modstanden mod den socialdemokratiske udvikling... Vi har overvundet den historiske kampstilling mellem Venstre og os. Det er den betydeligste nydannelse i moderne tids politik.⁵⁵

Med konstateringen af denne „nydannelse“ fremhævede Kraft det borgerlige samarbejde som mere end en nødvendighed. De to partier „går mod samme mål og arbejder ud fra et fælles grundsyn“, erklærede han. Modsætningen mellem dem var historisk betinget. Den borgerlige blokpolitik lå rettelig i forlængelse af konservatismens ideologiske *selvstændighed*. 1929 og 1950, bruddet med Venstre og tilslutningen til Venstre, var én og samme ting. Der var kort sagt skabt en forestilling om, at konservatismen befandt sig inden for et borgerligt fællesrum, der afgjorde konservatismens affinitet til liberalismen.

Forholdet til Venstre blev løbende taget op årtiet igennem. Men efter 1953 var det oftest i form af konstateringer af samarbejdets værdi og naturlighed. Det var altså blevet selvfølgeriggjort og fremstod ikke som et ideologisk problem. Divergenser på områder som told- og uddannelsespolitik og de tilbagevendende materielle interesse modsætninger mellem den urbane og den agrare sektor var en stadig kilde

⁵³ Repr. 3/4 1954, s. 79/1.

⁵⁴ Smst., s. 80.

⁵⁵ Smst. „Tale ved repræsentantskabsmødet“ 3.4.1954, s. 19.

til tvister, men kunne ikke fjerne indtrykket af en fasttømret blok, og samarbejdet blev yderligere udbygget. I 1955 blev der f.eks. nedsat et samarbejdsudvalg, der skulle håndtere eventuelle taktiske og politiske uoverensstemmelser.⁵⁶ Erik Eriksens afvisning af at danne regering uden De Konservative i 1957 – hvor han desuden havde slået fast, at V og K skulle virke som én gruppe – og ikke mindst det fælles VK-valgprogram fra 1959, som udstak et alternativ til den socialdemokratiske velfærdsstat, vidnede om denne udbygning på trods af dagligdagstvi-ster og strukturelle-økonomiske modsætningsforhold. Fællesrummet bestod uanset eventuel strid om, hvor skabet skulle stå. Den afgørende årsag hertil var, at modsætningsforholdet til Socialdemokratiet struk- turerede konservatismen. Dertil kom forhold uden for ideologien, herunder de gode personlige relationer mellem Erik Eriksen og de le- dende konservative. Særligt forholdet mellem Erik Eriksen og Poul Sø- rensen udviklede sig til egentlig politisk fortrolighed.

Ifølge Knud Secher var de to partier på intet tidspunkt tættere på at blive ét end i perioden 1950-53. Selvom det umiddelbart er svært at eftervise, antyder vurderingen, hvor hastigt udviklingen var hos De Konservative, da først den indledende modstand var brudt. Aksel Møl- ler legede med tanken om sammenslutning. Poul Sørensen var angie- veligt tilhænger. Kraft var tilhænger fra sin pure ungdom. Det hævde- de han i hvert fald sine erindringer fra 1958. Den antiliberala bevæ- gelse Det Unge Danmark var – noget usandsynligt – en slags forløber for VK.⁵⁷ Tanken om en sammensvejsning var ikke fremmed, men blev ikke overraskende oftest fulgt op af pointering af, at man dog var to selvstændige partier. Således kunne Kraft i 1955 slå fast: „Vi er 2 par- tier, men vi har et fælles grundlag og et fælles mål“. ⁵⁸ I *Nationaltiden- de* kunne man året før i lederen „Paa vej mod et borgerligt Danmark“ læse: „drøftelserne [er] ikke aktuelt rettet mod en sammenslutning, men mod et fast og loyalt samarbejde ... Ved at være stærke hver for sig bidrager de til fælles styrke“. ⁵⁹ Halfdan Hendriksen kunne, da han trådte af som partiformand i 1957, nå til samme konklusion:

Selvom vort samarbejde er ypperligt ... har begge disse naturligt deres særprægede programmer. Vi er ikke ensrettede. Paa mere end et punkt er vore synspunkter og politiske ønsker uens ... Vi er ikke og vi ønsker ikke at være en filial af Venstre, og Venstre

⁵⁶ HB 20/9 1955, s. 98.

⁵⁷ Secher, s. 27; se også diskussionen på Repr. 9/4 1965; Ole Bjørn Kraft: *Ung mand undervejs*, Kbh. 1958, s. 115.

⁵⁸ Repr. 16/4 1955, s. 92.

⁵⁹ *Nationaltidende* 17/10 1954, s. 6.

ønsker ligesaa lidt – det ved jeg med sikkerhed – at være en filial af os.⁶⁰

Der var altså stadig noget, der skilte. Men det var ikke altid let at sætte ord på. Måske var det heller ikke nødvendigt, når blot man forstod, at der altså var noget. I sommeren 1957 var Aksel Møller gået skridtet videre og havde åbent tilkendegivet sit ønske om at sammenslutte de to partier. Tanken var blevet sekunderet af Kraft, der til et møde i Nordjylland havde ivret for en „videreudvikling og underbygning af samarbejdet til en ubrydelig politisk realitet ... der vil give den liberale samling den fulde politiske slagkraft“.⁶¹ Som så mange sommer-romancer overlevede heller ikke denne skoleferien, men på hovedbestyrelsesmødet i september mindede Aksel Møller ifølge referatet alligevel om at:

et parti er et middel, der er samlet om en idemæssig indstilling. Spørgsmaalet er saa, om partiet er det rigtige middel ... det gælder om ... at finde en form, hvori vi kan sikre en konservativ politik. Jeg saa for nogle maaneder siden den bedste løsning i, at de to parter blev sammensvejet til et. Jeg maa nu erkende, at der ikke foreligger nogen aktuel situation.⁶²

Det principielle i Aksel Møllers indlæg var den begrebsmæssige sondring mellem parti og idé, hvor partiet her opfattedes som et instrument for idéen – og ikke omvendt. Vi må forstå det sådan, at Aksel Møller faktisk pegede på, at den konservative idé potentielt bedst kunne komme til udtryk i et nyt parti på fællesborgerligt grundlag. Døren stod på klem.

Romancen var blusset op efter trekantsdramaet mellem Venstre, Det Radikale Venstre og De Konservative i forbindelse med regeringsdannelsen ved folketingsvalget i maj 1957, hvor Venstre fik mulighed for at danne en borgerlig regering med radikal støtte, hvis blot de ville efterlade De Konservative på perronen. Det havde Eriksen afslået.⁶³ Set fra et konservativt synspunkt var det ubetinget en styrkelse af den borgerlige bloks kerne. Venstre havde afvist et VR-samarbejde, en tilbagevendende frygt, der aktiverede De Konservatives parlamentariske isolationsangst. Samtidig var De Radikale og Retsforbundet med

⁶⁰ LR 9-10/11 1957, s. 25.

⁶¹ *Aalborg Amtstidende* 6/7 1957, s. 4.

⁶² HB 26/9 1957, s. 6.

⁶³ Forløbet er udførligt beskrevet i Tage Kaarsted: *Regeringskrisen 1957 – Et studie i regeringsdannelsens proces*, Aarhus 1964.

dannelsen af trekantsregeringen drevet over i fjendens lejr. Nu var det Venstre og Konservative *contra mundum*.

Trekantsdramaet berører et forhold, der står i udkanten af denne undersøgelse, men det er bestemt ikke uvæsentligt. Kernen i den borgerlige blok måtte også afklare sig i forhold til det, man kunne kalde den borgerlige periferi: de tre mindre partier: Det Radikale Venstre, Retsforbundet og fra 1953 også De Uafhængige. Særligt de første og de sidste voldte De Konservative problemer. Retsforbundet forholdt man sig i mindre grad til. Man kunne dog positionere sig imod dets udprægede liberalistiske position og derved fastholde forestilling om sin egen sociale profil.⁶⁴ De Radikale var historisk set De Konservatives ideologiske arvefjender. Realpolitisk vedblev de også at være modstandere i 1950'erne. Men det er kendetegnende for De Konservatives ideologiske transformation, at mange konservative lagde vægt på den ideelle overensstemmelse mellem de to partier. De ønskede De Radikale knyttet til VK-blokken. Dette var en af årsagerne til, at Aksel Møller afløste Kraft som politisk leder. Kraft var uspiselig for De Radikale. Den konstaterbare afstand mellem partierne blev tilskrevet, at De Radikales aldrende politiske ledelse hang fast i forældede idéer fra før 1. Verdenskrig.⁶⁵ Dette var parallelt med den konservative retorik om, at modsætningen til Venstre havde været historisk og ikke ideologisk.⁶⁶ På højrefløjen måtte De Konservative samtidig forholde sig til De Uafhængige, som var stiftet i 1953 som en reaktion på den grundlovsrevision, den borgerlige regering havde drevet igennem. De Konservatives indledende reaktion var en afvisning af partiet.⁶⁷ Men da man erkendte, at De Uafhængige tog stemmer fra De Konservative, stillede man fra 1954 op til nogle udsigtsløse forhandlinger på foranledning af en højrefløjsfraktion, der kaldte sig Komite for borgerligt samarbejde af 7. juli 1954.⁶⁸ De Uafhængige appellerede eksplicit til forestillingen om en borgerlig blok, men en, som ikke syntes at inkludere De Radikale. De Uafhængige ville trække Venstre og Konservative til højre. For De Konservative blev De Uafhængige først og fremmest et irritationsmoment. Man ville gerne fastholde sine vælgere på højrefløjen, men deres idéer måtte ikke definere det borgerlige fællesrum – så meget var der tilbage af partiets selvforståelse som partiet i midten.

⁶⁴ F.eks. A. Stæhr-Johansen: *Angaaende Retsforbundet*, Kbh. 1948.

⁶⁵ F.eks. *Dagens Nyheder* 19/5 1955.

⁶⁶ Sit klareste udtryk fik denne opfattelse i Aksel Møllers kapitel i jubilæumsbogen *Til alle mænds tarv*, der behandles nedenfor.

⁶⁷ HB 25/8 1953, s. 78.

⁶⁸ HB 15/9 1954.

Det særlige ved konservatismen er, at den er liberal

Skal det borgerlige fællesrum blot forstås som et skæringspunkt mellem to ideologiske positioner, der i øvrigt var forskellige, eller som et nyt, genuint fælles ideologisk felt, hvor dets konstituerende historiske ideologier subsummeredes under fællesmængden? Kunne man med andre ord opretholde en partikulær konservativ identitet? Vi har set, at konservatismen for både Kraft og Aksel Møller fandt sit naturlige udtryk i det borgerlige samarbejde, men vi har også set, at konservative generelt insisterede på, at der var noget (ubestemt), der tilsagde, at man dog var to partier, som vi har set eksemplificeret ved Halfdan Hendriksen. Spørgsmålet bliver, om – eller i hvilket omfang – dette ubestemte „noget“ blev opfattet som ideologisk eller havde mere praktisk karakter.

Her støder vi ind i det problem, at der i 1950'erne blev reflekteret påfaldende lidt over konservatisme som ideologi. Denne tilsyneladende afideologisering var ikke et særtræk for De Konservative, men karakteristisk for et årti, hvor man i en bredere vestlig kontekst talte om „the end of ideology“, eller som det hed på dansk „Ideernes krise“.69 Selv årtiets mest markante nyskabelse, velfærdsstaten, var ikke vokset frem efter en udtalt ideologisk opskrift. Den var tværtimod, som Lasse Horne Kjældgaard har fremhævet, voldsomt underteoretiseret.70 Tesen om ideologiernes afslutning er dog højst en relativ sandhed, der tjener til at belyse afstanden til mellemkrigstidens intense debatter. Der var ideologisk debat, ikke mindst i forbindelse med velfærdsstatens fremvækst. Det Konservative Folkeparti måtte forholde sig til den konsensus, der vandt indpas, og som ifølge historikeren Johan Strang bestod af socialdemokratisk hegemoni, sekularisme, relativisme og progressiv positivisme. At finde sin plads i denne situation var om noget en ideologisk tilpasningsproces.71 Betoningen af en liberal velfærdsstats- og reguleringskritik var et udslag af denne tilpasning. De Konservative var på kant med denne konsensus. Når vi finder få overvejelser om konservatismens væsen, er det et udslag af, hvor hurtigt konservatismens transformation var. Den liberale konservatisme fremstod snart som en selvfølge. Der var tilsyneladende kun et begrænset behov for at tage den op til overvejelse.

Når De Konservative skulle pege på, hvad der adskilte dem fra Venstre, pegede de på konkrete *policies* samt de historisk betingede tilknyt-

69 Se note 1.

70 Kjældgaard, s. 42; Petersen m.fl. 2011, s. 117.

71 Johan Strang: „The other Europe? Scandinavian intellectuals and the fragility of democracy in the wake of World War II.“, *Journal of Modern European History*, 17:4, s. 502.

ninger til ulige interesser i henholdsvis by og land. Disse forskelle kunne artikuleres i tilfælde af friktion imellem sådanne interesser, men hyppigst generaliseredes de dog til det førnævnte ubestemte „noget“. I alle tilfælde var konstateringen af divergens på dette plan knyttet til genbekræftelsen af konvergens på et dybere plan og det borgerlige samarbejde. Tilskrivningen af ideologisk prægning til det strukturende modsætningsforhold til Socialdemokratiet begrænsede muligheden for meningsfuldt at kunne udvikle en ideologisk betonet kritik af eksempelvis Venstres relation til landbruget, som man hypotetisk kunne have kritiseret som snæver interessepolitik. De områder, man oftest henviste til, når de to partiers eksistens skulle forklares, var kort sagt uden ideologisk prægning.

Men hvordan så det ud, hvis man bevæger sig mod de ideologiske kernebegreber? Her kunne man forestille sig, at konservatismen rummede forestillinger, der på et fundamentalt plan satte skel i forhold til liberalismen og opretholdt en partikulær ideologisk identitet på trods af alle ideologiske og politiske sammenfald i øvrigt. Et historisk set betydningsfuldt element i konservatismen har været et menneskesyn, der knyttede an til en kristelig humanisme eller mere bredt en idealisme, der afviste materialismen som fyldestgørende tilværelsesforståelse. Konservative talte gerne om *ånd* som et grundelement i konservatismen.⁷² Denne tænkning var ikke endt med mellemkrigstiden, men var blevet genfremsat og forstærket i den umiddelbare efterkrigstid i lyset af det, litteraten Ernst Frandsen i samtiden beskrev som besættelsestidens „nationalidealisme“. Den kristelige humanisme og det antimaterialistiske menneskesyn fik en fremtrædende plads i det konservative partiprogram i 1945. Denne betoning af idealisme og kristendom var i øvrigt et generelt træk ved udviklingen i konservatismen under og lige efter krigen.⁷³ Længere væk lå det altså ikke.

Man kunne hypotetisk artikulere en partikulær konservativ identitet gennem accentueringen af en sådan kristelig humanisme eller idealisme. Det viser sig dog, at den kristelige humanisme snarere tjente til at bekræfte konservatismens konvergens med liberalismen. Også i 1945-programmet havde den kristelige humanisme tjent til at begrænse det politiske råderum gennem etableringen af en før-politisk norm, der hævdede det enkelte menneskes værdighed og frihed. Der-

⁷² Se ikke mindst Jon A.P. Gissel, *Konservatisme og Kulturkamp*, Aarhus 2014. Christian Egander Skov „Fra kulturkamp til Frisind, *Årsskriftet Critique*, bd. 12, 2019, s. 135. Jeg understreger – også henset til Gissel – at det her drejer sig om, hvad konservative *selv* har opfattet som konstituerende for egen ideologisk identitet.

⁷³ Paul Pombeni, „Christian Democracy“, i *Freedon, Sarget & Stears*, s. 312-328.

for knyttede dette sprog let an til en kritik af „socialisering“ og velfærdsstaten.⁷⁴ Således kunne Kristen Amby, 1945-programmet og det „økonomiske demokrati“ fader, i 1956 ty til den kristelige humanismes sprog, når han konstaterede:

I dag er faren ... ja sygdommen, at staten har for meget magt. Det moderne statsmagtsbegær er som en umættelig moloks. Derfor er det i dag konservatismens fornemmeste pligt at stå vagt om det enkelte menneskes rettigheder.⁷⁵

Ordene faldt på et møde i den konservative vælgerforening i København, hvor temaet – med en anden talers formulering – var behovet for at genoptegne den „knivskarpe“ ideologiske grænse for „kompromisets tilladelighed“. Det er næppe tilfældigt, at mødet fandt sted efter indførelsen af folkepensionen, der knæsatte den universelle velfærdsstat. Det var her, den knivskarpe grænse skulle trækkes op.

Til gengæld tyder meget på, at det faktisk var en opfattelse blandt konservative, at *ånd* var et konservativt karakteristikon – men også et, der måske var ved at glide i baggrunden i en politisk virkelighed, som mest handlede om økonomi. Ved årtiets udgang pegede Poul Sørensen således på, at „Naar gruppen arbejder med de ting, der er økonomi og økonomi kan den aandelige baggrund let blive forsømt“. ⁷⁶ Udtalelsen pegede frem mod 1960'erne. For Poul Sørensen var „den aandelige baggrund“ uden tvivl komplementær til den almindelige politik. Men *ånd* kunne også tematiseres i en polemik mod linjen. Dette var tilfældet, da KU's formand Poul Schlüter på et repræsentantskabsmøde i 1954 tog ordet:

Det konservative Folkeparti bør underkaste sig en kritisk selvransagelse. Efter krigen havde Partiet en økonomisk Politik, som nu oftest er vanskelig at efterspore ... Er Tiden ikke inde til at give de søgende blandt Vælgerne Besked om, hvor de skal søge hen, naar det gælder Aand og Kultur?⁷⁷

Schlüter knyttede spørgsmålet om *ånd* sammen med en kritik af partiets aktuelle politiske linje og brugte det til at markere den afstand, han så til partiets efterkrigsprogram. Det var et forsøg på at trække mod venstre ved at fremhæve to områder, hvor partiet dengang havde

⁷⁴ Angående dette tema i 1945-programmet se Skov 2020, s. 13-14.

⁷⁵ *Dagens Nyheder* 6/10 1956, s. 4.

⁷⁶ LR 14-15/11 1959, s. 60.

⁷⁷ Repr. 3/4 1954, s. 77.

haft en selvstændig profil. Schlüter i 1954 og Sørensen i 1960 var uenige om partiets linje, men de var enige om, at *ånd* var et vigende konservativt karakteristikon, som det var vigtigt at holde fast i.

Partiets 40-års jubilæum i 1956 var en lejlighed til at tage spørgsmålet om *ånd* op. På Landsrådet det år talte den unge advokatfuldmægtig Kristian Mogensen ifølge referatet „om konservatismens idemæssige indhold og sagde, at den ikke må glemmes“.78 Mogensen blev senere partiets grå eminence og var fra 1950'erne centrum i en kulturkreds, der fungerede som mødested for konservative politikere og kulturpersonligheder som Hans Jørgen Lembourn, Erik Aalbæk Jensen, Bjørn Poulsen, Ole Sarvig m.fl. Også Per Stig Møller blev knyttet til denne kreds i 1960'erne.79 Aksel Møller havde på samme landsråd betonet, „at en idédebat indenfor partiet er nødvendig“, og i sin ordførertale kom han ind på uklarheden om konservatismen, men definerede derpå dens kerne, altså det, som en idédebat skulle drage frem:

et halvt aarhundredes krige eller udsigter til krige med økonomiske kriser til følge kan have tilsløret konservativ politiks fundamentale indhold. Hvad er egentlig den inderste kerne i det demokrati, som Det konservative Folkeparti med alle sine kræfter vil værne? Det er jo den kristne tro paa det enkelte menneskes guddommelige værdi. Det er den, som begrunder, at demokratiet betror det magten til at træffe beslutninger gennem frie valg, og det er den, som forvandler det fra et biologisk fænomen til en fri borger i staten.⁸⁰

Aksel Møller placerede konservatismens kerne i en kristelig humanisme. Men han satte også *demokratiet* ind som mellemlid. Konservatismen bekendte sig til *demokratiet*, og *demokratiet* afhang igen af et menneskesyn, der var funderet i kristendommen. Det betød også, at der hævdedes en grundlæggende overensstemmelse mellem konservatismens menneskesyn og demokratiets. Dette menneskesyn blev nærmere forstået individualistisk. Konservatismens, kristendommens og demokratiets menneske var det gudbilledlige, der havde autonomi og frihed – og derved blev borger. Det lå i naturlig forlængelse heraf, at konservatismen og demokratiet derfor stod i modsætning til enhver ideologi, der begrænsede menneskets autonomi og værdi. Dette drejede

⁷⁸ LR 17-18/11 1956, s. 14.

⁷⁹ Merete Harding & Tage Kaarsted: „Kristian Mogensen“ i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal 1979-84. <http://denstoredanske.dk/> (4.3.2020); Per Stig Møller: *Dage og kampe*, Kbh. 2016.

⁸⁰ LR 17-18/11 1956, s. 10.

sig ikke kun om totalitarismen, men også om den socialdemokratiske velfærdsstat. På den måde pegede konservatismens kristeligt funderede humanisme over mod en individualistisk betonet kritik af velfærdsstaten. Det, der gjorde konservatismen til noget særligt, var samtidig det, der fik dens politiske prioriteter til at flugte med liberalismens. Det, der gjorde den konservativ, var, at den var liberal. Mens konservatismen under John Christmas Møller gennemgik en demokratisering, gennemgik den i 1950'erne en liberalisering, der indlejrede konservatismen i et borgerligt ideologisk fællesrum, hvor grænserne mellem liberalisme og konservatisme blev flydende og utydelige. Som konservativ kunne man også være liberal – ja, det skulle man faktisk helst være.

Formynderstaten og Aksel Møllers konservatisme

Aksel Møller detroniserede Ole Bjørn Kraft i 1955 og sad herefter på den politiske ledelse i et tæt parløb med Poul Sørensen. Partiet slog under Aksel Møller ind på en markeret anti-velfærdsstatslinje, der placerede kritikken af *formynderstaten* centralt i partiets ideologi. De Konservative var blandt de skarpeste kritikere af velfærdsstaten, i hvert fald retorisk. I realiteten fungerede de – ligesom Venstre – snarere som „bremseklodser“ for den socialpolitiske udvikling.⁸¹ Afstanden til regeringsmagten fastholdt De Konservative i en oppositionel retorik, som bidrog yderligere til konservatismens liberalisering.

Ved folketingsvalget i 1957 angreb partiet velfærdsstaten med udgangspunkt i en pointeret individualisme. Den socialdemokratiske politik var, ifølge De Konservative, et anslag mod den enkeltes frihed og pengepung. „Der bliver stadig mindre af gagen tilbage til Dem selv“, lød en pjece.⁸² „Det er DERES penge. MEN det er REGERINGENS hænder“, hed det i anden en husstandsomdelt pjece, der forklarede, at

skatte- og inflationspolitikken medfører en gradvis umyndiggørelse af den enkelte borger. Han faar i stadig mindre omfang mulighed for at disponere over sine egne penge. Socialdemokratiet ønsker at fremme denne udvikling. Partiet er af den opfattelse, at det offentlige er bedre egnet til at disponere over borgernes indkomster end borgerne selv. Den saakaldte „Formynderstat“ byg-

⁸¹ Petersen m.fl. 2011, s. 141-146; Petersen m.fl. 2012, s. 137-140; Kjældgaard, s. 58-62.

⁸² *Der bliver stadig mindre af gagen tilbage til dem selv...*, Det Konservative Folkeparti 1953.

ger netop paa den grundlæggende tanke, at det offentlige skal forvalte en stigende del af borgernes indkomster.⁸³

Begrebet *formynderstat* bør ikke, som Henning Fonsmark ellers har hævdet, opfattes futurisk eller prognostisk. Der er snarere tale om en polemisk omskrivning af den eksisterende velfærdsstat, der identificerede en kerne af ufrihed i projektet. I kraft af formynderbegrebets konnotationer pegedes der på, at formynderstatens ufrihed undergravede mennesket, der for at være en hel person netop måtte have autonomi eller myndighed.⁸⁴ I det ovenstående eksempel drejede det sig om umyndiggørelse gennem beskatning. Knyttet til dette argument – men ikke afgørende i den konkrete pjece – var opfattelsen, at staten ophævede den enkeltes ansvar for sig og sine ved at sikre den enkelte borger i en sådan grad, at han ikke længere måtte forlade sig på sine egne evner og myndighed, men kunne leve i forvisning om, at staten holdt hånden under ham og hans nærmeste. Velfærdsstaten suspendede det personligheds- og karakterdannende element, som knyttes til individets autonomi. Her er vi således tilbage ved spørgsmålet om *ånd*, nu som noget, der har i sit materielle grundlag i eksistentiel risiko.⁸⁵

Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen har i „The concept of the Welfare state in Danish public and political debates”⁸⁶ overvejet de transnationale forudsætninger for den borgerlige velfærdsstatskritik, idet de – med forbehold – fremhæver indflydelsen fra den liberale økonom Friedrich Hayek, hvis indflydelse på dansk liberalisme historikeren Niklas Olsen tillige har fremhævet.⁸⁷ Hayeks *The Road to Serfdom* fra 1944 blev på foranledning af Erhvervenes Oplysningsråd oversat til dansk som *Vejen til trældom* i 1946. Hvad angår De Konservative, omfavnede *Nationaltidende* ved Hayeks besøg i Danmark i 1946 hans argumentation på lederplads og brugte den til at underbygge borgerlig samling på et fælles liberalt grundlag.⁸⁸ På den anden side var det helt tilbage i 1946 og i en debat, der handlede om planøkonomi og ikke velfærdsstaten. Man skal faktisk lede længe efter henvisninger til Hayek fra konservativt hold i 1950’ernes debat. Man kan også opfatte

⁸³ *Det er Deres penge, men det er regeringens hænder*, Det Konservative Folkeparti, s. 1.

⁸⁴ Fonsmark, s. 187.

⁸⁵ Se Kjældgaard, s. 44.

⁸⁶ Se note 6.

⁸⁷ Niklas Olsen: „Liberalismens revitalisering og afkulturalisering i Danmark, 1945-1970“, i Nevers, Olsen & Sylvest, s. 231f.

⁸⁸ *Nationaltidende* 12/1 1946.

velfærdsstatskritikkens retorik som et udslag af det ideologiske modsætningsforhold til Socialdemokratiet, altså som en funktion af konservatismens definerende modsætningsforhold. Med idéhistorikeren Albert O. Hirschman kan vi opfatte omskrivningen af velfærdsstaten til en formynderstat som et udslag af reaktionens retorik: Gode intentioner perverterer og slår over i deres modsætning; ændringer støder på virkelighedens klippegrund og bliver futile; ændringer udsætter allerede opnåede goder for fare.⁸⁹ Idéhistorikeren Jerry Z. Muller har betegnet dette som loven om latente funktioner. Den baserer sig igen på forestillingen om samfundet som en så kompliceret mekanisme, at vi ikke kan overskue de afledte effekter af storstilede politiske reformer.⁹⁰ Det drejer sig i alle tilfælde om retoriske figurer, der først aktiveres og får deres afklarede indhold i det konkrete møde med den ideologiske modstander.

Uanset hvordan vi opfatter begrebet *formynderstat*, stod det centralt i Aksel Møllers retorik og dermed i konservatismen som sådan. I et portræt blev hans linje således beskrevet som et „udtryk for den moderne konservatismes indhold og maal“.⁹¹ Han havde allerede under Ole Bjørn Krafts ledelse været ansvarlig for partiets økonomiske politik. Der var ikke et ideologisk modsætningsforhold mellem de to. Men man må opfatte Aksel Møllers lederskab som knyttet til en opprioritering af den økonomiske politik og dermed også til en reguleringskritik, som kan opfattes som liberal.⁹² Herpå kunne der bygges en borgerlig front, mens Krafts markerede nationalpolitiske synspunkter udgjorde en belastning i forholdet til Det Radikale Venstre, som Aksel Møller frem til 1957 håbede at kunne bøjle til.⁹³ På landsrådet i 1955 havde Aksel Møller lagt en linje, som både afslørede det økonomiske fokus og gjorde sammenfaldet med liberalismen tydelig:

Velfærdsstaten har sejret ... Men enhver sejr bærer kimen til nederlag i sig ... den enkelte føler den spændetrøje, samfundet har lagt ham i, så stærkt, så hindrende for hans personligheds udfoldelse og for herredømmet over egen skæbne, at der opstår en stigende interesse for synspunkter, der placerer ansvaret og mulighederne i højere grad hos det enkelte menneske end hos en almægtig stat.⁹⁴

⁸⁹ Albert O. Hirschman: *The Rhetoric of Reaction*, Cambridge 1991.

⁹⁰ Jerry Z. Muller: *Conservatism – an anthology*, Princeton 1997, s. 15f.

⁹¹ *Berlingske Aftenavis* 4/5 1957, s. 10.

⁹² Christensen, s. 132; Olsen, s. 235.

⁹³ Om Kraft og De Radikale se Kaarsted, s. 518f.

⁹⁴ LR 12-13/11 1955, s. 102.

Idet Aksel Møller knyttede an til den liberale individualismes modsætning mellem stat og individ, satte han her velfærdsstatens sejr som både en udfordring og en mulighed for partiet. Den efterfølgende landsrådsresolution beskrev regeringens politik som nedbrydning „af Samfundsformer, som det ud fra et konservativt og liberalt Synspunkt er af afgørende betydning at bevare“. Det interessante her er naturligvis sammenstillingen af liberalt og konservativt. Det er ikke klart, om begreberne begge kendetegnede Det Konservative Folkeparti, eller om det henviste til VK-samarbejdet, men klart er det, at de to begreber flød sammen i forsvaret for individets autonomi. I en leder i *Dagens Nyheder* blev overensstemmelsen ligeledes bemærket. Den konservative folketingsgruppe var i færd med at „formulere et Svar til Velfærdsstatens Statsinitiativ“, hed det, og „Denne konservative politik er i det store og hele paa Linie med ... Venstres“.95

At Aksel Møller grundlæggende satte lighedstegn mellem liberalisme og konservatisme, bliver klart i hans bidrag til jubilæumsbogen *Til alle mænds tarv* det følgende år. Bogen er et af de relativt få forsøg, der blev gjort på at gøre status på partiets idégrundlag i 1950'erne. Journalisten Hans Bølling skrev i en fyldig anmeldelse i *Dagens Nyheder*, at bogen gav indtryk af, hvor det principielle skel ud fra en „konservativ Forstaaelse“ nu lå i politik: „nemlig mellem Socialisme og den Livsanskuelse, der bygger paa Individets Ret og Frihed ... og den deraf følgende Forstaaelse af, hvor ubetinget paakrævet *samarbejdet* med andre Partier af liberal Grundanskuelse er“.96 Aksel Møllers bidrag bar titlen „Om folkestyrets vilkår“ og var bogens åbningskapitel. Det afspejlede, at begrebet *demokrati* var blevet et konservativt kernebegreb: Det konservative var det demokratiske, og det demokratiske var det liberale. *Demokratiet* blev igen understøttet af en kristelig humanisme – eller efterhånden mere præcist en humanisme, som bl.a. kunne være kristelig. Det afgørende var nemlig ikke individualismens rødder, men dens uomgængelighed i demokratiet. Spørgsmålet var altså ikke længere: Hvordan stiller vi os som konservative med rod i et kristeligt menneskesyn til demokratiet? Men snarere: Hvad betyder det, at vi er demokrater, for vores politiske stillingtagen overhovedet?

I en kort historisk fremstilling skrev Aksel Møller: „det var byernes borgere, som banede vej for nutidens folkestyre. Denne stand ... hentede styrke til sin revolution i en filosofi, der bekræftede det enkelte menneskes værd“. Den korte passus er bemærkelsesværdig. Ikke alene fremtræder *revolution* her ganske ukarakteristisk som et positivt begreb, men stykket placerer også 1800-tallets liberalisme som udgangs-

95 *Dagens Nyheder* 13/11 1955, s. 8.

96 *Dagens Nyheder* 22/2 1956, s. 6.

punktet for demokratiet og dermed altså også som det grundlag, der forpligtede konservative. Flere steder ekspliciterer han denne ideologiske pointe. Han talte eksempelvis om „de liberale grundsætninger“, der forenede ikke blot Venstre og De Konservative, men også Retsforbundet og Det Radikale Venstre. Disse grundsætninger definerede han nærmere: „Deres politiske teori handler om det frie menneske, og deres respekt for statsmagten er af langt køligere karakter end Socialdemokratiets“.97 Den politiske teori om det frie menneske var således den positive kerne i konservatismen, og denne kerne var substantielt liberal. Når det også gav mening at kalde den konservativ, skyldtes det, at den liberale orden var under angreb. Aksel Møller udlagde det således: „Efter pionergerningen er mellemstanden i dag et konservativt element i det politiske, og dens gerning har bestået i at sikre folkestyrets oprindelige indhold mod at blive vraget for andre hensyn“.98 Konservatismens opgave var at forsvare det oprindeligt demokratiske, nemlig det liberale, mod Socialdemokratiet og velfærdsstaten. Konservatismen var rettelig forstået liberal. Hvis den ikke ligefrem var liberalisme, var den i hvert fald liberalkonservatisme.

Mod en borgerlig humanisme?

Der er ikke noget opsigtsvækkende ved, at konservatismen var demokratisk i 1950'erne. Det afgørende er demokratibegrebets placering i ideologien og de forbindelser, begrebet indgik i. I den nationale samlingskonservatisme var demokratibegrebet knyttet til nationsbegrebet, som stod i centrum af den konservative tænkning. I liberalkonservatismen var det i stedet knyttet til *individet*. Og hvor individualismen tidligere gennem den kristelige humanisme havde været funderet i en orden, der transcenderede og gik forud for individualismen, blev individualismen nu knyttet direkte til demokratibegrebet som det, der angav det sande demokratiske substans og mål. Man kunne kalde det bevægelse fra kristelig humanisme mod en borgerlig humanisme.

I *Til alle mænds tarv* skrev folketingsmand og dr.theol. Flemming Hvidberg afsnittet om den konservative livsanskuelse. Hvidberg var på dette tidspunkt formand for Folkeligt Oplysningsforbund, der var udsprunget af og tæt affilieret til Det Konservative Folkeparti. Han blev i midten af 1950'erne opfattet som en af dem, der formåede at sætte ord på konservatismens idéindhold – særlig når det kom til det med *ånd*. Hvidberg fokuserede i sit bidrag på institutionerne, samfundsmoralen, det folkelige fællesskab og erfaringen. Et sted hed det:

97 Aksel Møller: „Om folkestyrets vilkår“, i *Til alle mænds tarv*, Kbh. 1956, s. 19f.

98 Smst., s. 10.

Konservatismen vil arbejdere videre med det, vi har foran os, det vi kender til, og arbejdsredskabet er for konservatismen ikke en ensidig på bestemte filosofiske doktriner og bygget teori, men *den samlede folkelige erfaring*, som konservatismen tror på og vurderer højt.⁹⁹

Hvidberg fremlagde her en grundbogsdefinition af konservatismen, hvor der blev lagt vægt på kongehuset, kirken og det folkelige, og hvor demokratiet knyttedes til det folkelige, *nationen*. Hvidbergs konservatisme var ikke illiberal. Selvom han knyttede an til en traditionel konservativ-kristelig pessimisme, hvad angik menneskets viden og muligheder og en deraf følgende konstatering af menneskets behov for institutioner og moralske rammer, blev der plads til såvel individualisme som liberalisme. Dette skyldtes konservatismens historicitet og plasticitet:

efter historiens sigtning og prøvelse, så er nu dele af liberalismens ideer indgået som elementer i den vesterlandske tradition. Det er derfor i sin orden, at også disse nu er indoptaget i konservatismen og – måske i mere eller mindre modificeret form – er kommet til at præge det konservative tankeindhold og program.¹⁰⁰

Hvidberg understregede også, ligesom vi har set hos Aksel Møller og Kristen Amby, at den kristelige humanisme understøttede individualismen.¹⁰¹ Alligevel betonedede Hvidberg i kraft af sin generelle teori om konservatismen i højere grad det substantielle indhold, som det individuelle liv måtte have for også at være et godt liv. Frihed var godt, men ikke nok. Hvidbergs position er et eksempel på en etisk betonet konservatisme, hvor den kristelige humanisme ikke blot instrumentaliseredes til at underbygge individets frihed og kritikken af velfærdsstaten, men også kendetegnede en orden, hvori individualismen var indlejret og afgrænset. Af samme grund kunne Hvidberg lægge helt afgørende vægt på kritikken af det, han kaldte „kulturskredet“:

et typisk træk i billedet af det liv, som leves omkring os ikke mindst i byerne, er forfladigelsen. Tænk f.eks. på hvad man kunne kalde for dyrkelsen af musklerne, dyrkelsen af kødet, dyrkelsen af ungdommen for ungdommens egen skyld, dyrkelsen også

⁹⁹ Flemming Hvidberg: „Om konservativ livsholdning“, *Til alle mænds tarv*, s. 53.

¹⁰⁰ Smst., s. 63.

¹⁰¹ Smst., s. 64.

af erotikken som den matador, der slår alle andre argumenter af marken. I sammenhæng hermed kunne man også som et andet typisk træk i tidsbilledet nævne den underminering og udkritisering af de morallove, vort folk hidtil har levet på.¹⁰²

Det var præcis denne kristeligt funderede morallære, der i denne periode trådte i baggrunden i samfundet generelt såvel som i konservatismen. Her bevægede man sig fra kristelig til borgerlig humanisme, fra ånd til kultur og fra religion til psykologi. Man kan tale om en sekularisering af denne kerneforestilling. Det var næsten symbolsk, at Hvidberg døde i 1959. For Ole Bjørn Kraft, der var engageret i vækkelsesbevægelsen Moralsk Oprustning, var en moralsk renæssance forudsætningen for Vestens overlevelse.¹⁰³ Hos Aksel Møller finder man ikke sådanne synspunkter eller engagementer. Kristendommen mistede betydning for den konservative ordensforestilling.

I jubilæumsåret blev der ført en debat i *Berlingske Tidende* om Det Konservative Folkeparti og konservatismen, også her finder vi sekularisering som et bagtæppe. Den var udsprunget af konservatismens manglende fokus på *ånd*. Debatten blev indledt af komponist og direktør ved Det Kgl. Musikkonservatorium, Knudåge Riisager, der anklagede De Konservative for at mangle „en ledende politisk ide, der kan danne det faste grundlag for individets almindelige indstilling til dets politiske tilværelse“. Kritikken rettede sig i første omgang ikke mod liberaliseringen af konservatismen, men mod en afideologisering, hvor politik reduceredes til „det muliges kunst“, et udtryk, som særligt Aksel Møller i øvrigt var glad for. Det drejede sig om en sådan ledende idé, der knyttede det enkelte menneske til samfundet som helhed. Knudåge Riisager efterspurgte en teori om, hvad det ville sige at være menneske og borger i et demokrati. Selvom kronikkens anklage var klarere formuleret end dens svar, står det klart, at det netop drejede sig om behovet for at reformulere indsigten fra en bredere humanistisk tradition, når han i sin diagnose af problemet skrev:

De vesterlandske samfund, der bygger deres eksistens og deres politiske struktur paa en gennem aarhundreder erhvervet humanistisk livsopfattelse, har ligefrem glemt, at denne er en integrerende del af deres tilværelse. Det er rigtigt, at mange af den humanistiske læres almindelige forudsætninger, er indlevede i det enkelte menneskes tankesæt. Men de er blevet en slags passive

¹⁰² Smst., s. 59.

¹⁰³ Kraft 1958, s. 116.

forudsætninger, som ikke længere hævdes gennem et klart 'system'.

Det drejede sig altså om at formulere noget, der allerede fandtes ude i samfundet som den institutionelle ordens tavse forudsætning, men som særligt konservative havde forsømt at artikulere. Denne humanisme var blevet til „taagede og svingende almindeligheder“, hvorfor opgaven nu var at „skabe en fast politisk helhedsanskuelse, der har samme karakter som en levelære“.104 Kritikken blev fulgt op af seminarieforstander Aage Nørfelt, en anden af tidens konservative kulturpersoner. Nørfelt tilsluttede sig i store træk Riisagers kritik, men pegede desuden på denne humanismes rødder i kristendommen:

den demokratiske menneske- og livsvurdering er vokset ud af kristendommen. Det humanitetens frie fællesskab, der skulle være demokratiets særpræg, er ikke en i sig selv given størrelse. Begrebet humanitet er frit i luften svævende, hvis det løsrives fra et religiøst grundlag.¹⁰⁵

Riisager havde nævnt kristendommen, men havde opfattet den som et spørgsmål om personlig moral snarere end samfundsfilosofi. Både Nørfelts og Riisagers kritik pegede egentlig bagud og afspejlede en erkendelse af, at noget i konservatismen var gået tabt eller var ved at gå tabt. Det samme kan man ikke sige om forfatteren Hans Jørgen Lembourns intervention. Lembourn havde fra midten af årtiet engageret sig i kampen mod velfærdsstaten og i Det Konservative Folkeparti. Han blev fra begyndelsen af 1960'erne en art chefideolog for partiet. Selvom han erklærede sig enig med Riisager, lagde han et ganske andet snit. For det første var han slet ikke sikker på, om det ønskede livssyn egentlig skulle kaldes konservativt, borgerligt eller liberalt. Ingen af udtrykkene var ifølge Lembourn dækkende. Han endte dog på borgerligt, men forklarede i forbifarten, i hvilken forstand dette livssyn også var konservativt: „der er noget, man vil bevare, friheden til at udfolde sig selv, finde sig selv, de moralske værdier i den liberale økonomi, personligt ansvar, paalidelighed, flid, pioneraand“. Her var altså tale om en variation over det tema, vi har set tidligere: Den konservative opgave bestod i forsvaret for den liberale individualisme. Hvad Hans Jørgen Lembourn føjede til, var ekspliciteringen af og forskydningen i fokus til det immaterielle; det, der havde med personligheden at gøre. For Lembourn var dette immaterielle ved siden af ulighed

104 *Berlingske Tidende* 6/10 1956, s. 12-13.

105 *Berlingske Tidende* 19/10 1956, s. 14-15.

– eller forskel – det konstituerende element i det borgerlige menneskesyn. Politik handlede ikke om blot at tilfredsstille materielle behov, men om at erkende, at mennesket var noget mere, således at man „i enhver debat om et tilskud, en folkepension etc. alene tager sjælelige og psykologiske hensyn“.106 Konservatismen måtte tage sigte på en politik, der opmuntrede individualismen, for det „konservative menneske vil staa alene, hvile i sig selv og blive selvstændigt ved selv at bære risikoen for sine handlinger, uanset om de saa var gale“. Pointen for Lembourn var, at denne finden sig selv gennem selvforvaltning dannede mennesket, og netop dannelsen af mennesket var politikens humanistiske målsætning. Sådan kunne man også tale om *ånd*.

Disse indlæg blev imødegået af direktør Victor Andresen, der helt afviste debattens relevans. Det var nemlig ikke „en legitim hovedopgave for et parti, der hviler paa et liberalt-konservativt grundlag at udbrede et bestemt livssyn eller en nærmere angiven religiøs eller moralsk dogmatik“.107 Også folketingsmand, pastor Niels Gottschalck-Hansen afviste kritikken. Hans pointe var dog snarest, at De Konservative faktisk havde alt det, folk sagde de manglede, nemlig „det, vi *forstaar* ved et konservativt livssyn“.108 Men Gottschalck-Hansens konstante afvisning af kritikken var ikke enerådende. I *Dagens Nyheder* lagde folketingsmand Erik Ninn-Hansen en anden linje:

Det er et sundhedstegn for demokratiet og for ethvert parti, naar den politiske debat ogsaa føres uden for partiets rammer. Efter min mening er det særlig glædeligt, at nogle af de yngre forfattere har vist positiv interesse for samfundsudviklingen.109

Erik Ninn-Hansen havde et nært forhold til Kristian Mogensen og deltog i dennes føromtalt kulturkreds. Det er utvivlsomt i denne sammenhæng, man skal forstå såvel hans imødekommenhed som hans vægtning af „de yngre forfattere“, in casu Hans Jørgen Lembourn, der jo deltog i samme kreds. Det var i Lembourns retning pilen pegede: væk fra en kristelig humanisme, hvis indhold var blevet svækket, til en borgerlig humanisme, der kunne forsvares almenkulturelt eller endog psykologisk.

Billedet bekræftes ved et afsluttende blik på velfærdsstatskritikkens baggrund. Aksel Møllers principielle argumentation mod velfærdsstaten var ikke økonomisk, men, som vi har set, grundet i anklagen om

106 *Bertingske Tidende* 23/10 1956 s. 12-14.

107 *Bertingske Tidende* 27/10 1956, s. 8-9.

108 *Bertingske Tidende* 30/10 1956, s. 12-13.

109 *Dagens Nyheder* 12/11 1956, s. 8.

velfærdsstatens undergravning af det enkelte menneskes frihed. Fra hans bidrag i *Til alle mænds tarv* kan udledes tre beslægtede pointer: For det første, at velfærdsstatens tryghedsforanstaltninger indskrænker den „personlige frihed“; for det andet, at velfærdsstaten skaber „ensretning og uniformitet“, fordi individer har forskellige behov, som de på grund af skattetrykket får vanskeligere ved at tilgodese; og for det tredje, at mennesket ikke bliver i stand til at „udvikle“ sin personlighed gennem risici og modgang.¹¹⁰ At frihed og dermed risiko var den nødvendige forudsætning for udviklingen af menneskets personlighed, var fundamentet i liberalkonservatismens menneskesyn. Det var dette, De Konservative igen og igen førte i felten mod velfærdsstaten. Uden risiko intet ansvar og uden ansvar ingen personlighedsdannelse og autonomi. Poul Møller skrev i sit kapitel i *Til alle mænds tarv*, at det kunne være af „værdi at klare sig, om Velfærdsstatens tryghed alligevel ikke er dyrekøbt“. Herefter pegede han med henvisning til „fremtrædende nervelæger“ på:

at de mange neurotikere i vort land er en følge af Velfærdsstaten, der gradvis er ved at forandre mennesket til en drivhusplante, der dræbes, hvis den kommer uden for drivhuskulturen. Modstandskraften sløves, fordi den nervestyrke, som existenskampen kræver, ikke bliver bygget op i det moderne menneske.¹¹¹

Derfor var konservatismens opgave ikke at bevare det bestående, men at „udvikle og bevare den samfundsform, som er bedst stemmende med en etisk og økonomisk opfattelse af menneskets liv inden for statens rammer“.¹¹² Dette var, når alt kom til alt, en psykologisk betragtning, som lå tæt på Hans Jørgen Lembourns omtolkning af *ånd* til en forståelse af mennesket som psykologisk fænomen. I denne psykologiske forståelse af mennesket var dets eventuelle gudbilledlighed reduceret til en adjungeret teori, en ad hoc tese, der kunne trækkes på i relevante sammenhænge. Alt dette betød ikke, at De Konservative dermed forlod den kristelige humanisme. Man finder den også i 1960'erne hos Poul Møller samt i partiets arbejdsprogrammer i dette årti, men det lød efterhånden mere som et ekko af *annodazumal* end som et stød i basunen. Liberaliseringen af konservatismen kunne foregå gennem en kristelig humanismes vokabularium, men liberaliseringen var gennem sin opvurdering af individet knyttet til en nedvurdering af traditionelle kristelig funderede ordensforestillinger. Liberali-

¹¹⁰ Aksel Møller 1956, s. 23.

¹¹¹ Poul Møller: „Svaret til velfærdsstaten“, i *Til alle mænds tarv*, s. 95.

¹¹² Smst. s. 83.

sering blev en motor for sekularisering. I det følgende årti måtte fornyede forsøg på at hævde konservatisme som andet eller mere end liberalisme i stadig højere grad formuleres sekulært.

Fremad mod 1960'erne

VK-samarbejdet kulminerende mod slutningen af årtiet, da de to partier gik sammen om et fælles udspil, der på liberalt grundlag forsøgte at formulere en modvision til den socialdemokratiske velfærdsstat.¹¹³ Men partiets ledelse fandt det samtidig vigtigt, at De Konservative fremlagde en særudtalelse. Udkastet var udformet af et udvalg med bl.a. Poul Møller, Poul Sørensen og Ole Bjørn Kraft som medlemmer, men det synes at bære kraftigt præg af Hans Jørgen Lembourns pen, og det fremgår da også, at Lembourn efterfølgende fik til opgave at udarbejde en pjece på baggrund af resolutionen. Det blev til bogen *At være sin egen herre*, der definerede konservatismens idéindhold på baggrund af Lembourns borgerlige humanisme.¹¹⁴ I resolutionsudkastet hed det bl.a.: „Mennesket kan kun udvikle sig positivt og finde en mening med tilværelsen, hvis det lever i så megen frihed, at det gennem personlige erfaringer kan erkende sig selv“. Udkastet satte også spørgsmålstegn ved frugten af det teknologiske fremskridt: „Hvis resultatet bliver et stadig mere bureaukratisk statsvælde og en ensidig dyrkelse af materiel velfærd, der kvæler den enkeltes behov fra at udfolde sin personlighed, vil det blive nødvendigt at reagere“. I denne tilstand af statssanktioneret magtesløshed var den „frihed og den personlighedsdannelse, som den vesteuropæiske kultur bygger på, i alvorlig fare“. ¹¹⁵ I den endelige udgave trådte denne borgerlige humanisme noget i baggrunden til fordel for en mere gængs betoning af behovet for skattelettelse og konstateringen „uden frihed, ingen fremgang“. ¹¹⁶

Valget i 1960 blev et vendepunkt. Det var et valg „mellem to grundanskuelser“, erklærede Poul Møller. Og han tilføjede kort efter: „vor politik er den eneste liberale“. ¹¹⁷ Det var kulminationen på den borgerlige opmarch mod velfærdsstaten. Man havde sat sig ud over mod sætningen mellem Venstre og De Konservative, der så sent som efter verdenskrigen endnu var blevet dyrket nidkært, men nu var omkommet i „sin egen meningsløshed“, som det hed i en leder op til valget. ¹¹⁸ Men valget blev også velfærdsstatskritikkens Waterloo. Socialdemokra-

¹¹³ *Nye signaler i den økonomiske politik*, Kbh. 1959.

¹¹⁴ Om dette perspektiv og særligt om Lembourn se Kjældgaard, s. 171-199.

¹¹⁵ HB 22/4 1960, s. 1-4.

¹¹⁶ Smsts., s. 7.

¹¹⁷ LR 8-9/10 1960, s. 71.

¹¹⁸ *Berlingske Tidende* 6/10 1959, s. 14.

tiet vandt, og som Ninn-Hansen har peget på, betød samfundets velstandsstigning i 1960'erne, at spørgsmålet herefter trådte i baggrunden.¹¹⁹ Det borgerlige samarbejde holdt uskadt frem til midten af årtiet. I 1964 taltes der åbent om at lægge partierne sammen. Men der kom intet ud af det. I slutningen af årtiet drøftede De Konservative et navneskift. Mange kunne ikke længere forbinde noget med begrebet konservativ, men heller ikke dette kom der noget ud af.

Konklusion

Tilbage står, at 1950'erne havde forandret konservatismen. Man var kort sagt gået fra national samling til borgerlig samling. Partihistoriens betoning af ideologisk kontinuitet har lukket øjnene for dette vældige brud i konservatismens historie. Men konservatisme er netop en ideologi, der er præget af brud. Det følger, som Huntington har påpeget, af, at den er en situationsbetinget ideologi. Konservatismen afklarer – for at bruge Freedens terminologi – sine begreber i mødet med sin ideologiske modstander. I efterkrigstiden blev denne modstander – inden for rammerne af en bred demokratisk konsensus – Socialdemokratiet. Heller ikke dualismetesen formår at begribe dette forhold, for også her opereres der med ideologisk kontinuitet – blot med den tilføjelse, at der var en konkurrerende pragmatisk tradition af liberalt tilsnit inden for partiet. Denne position er i sidste ende normativ, og den stemmer dårligt overens med det forhold, at alle de ledende konservative i 1950'erne, Ole Bjørn Kraft, Poul Sørensen, Aksel Møller og Poul Møller, stod på liberalkonservatismens grundlag. De havde ikke alle altid stået dér. Faktisk havde ingen af dem. Og de blev ikke alle stående der. Men i 1950'erne stod de der. De var konservative og derfor borgerlige og derfor liberale. At de ikke skelnede stringent mellem disse begreber, betød ikke, at de havde forladt deres konservatisme, men at deres konservatisme netop defineredes i modsætningen til Socialdemokratiet og velfærdsstaten og ikke i forhold til den gamle modstander, liberalismen.

Bevægelsen fra efterkrigstidens nationale samlingskonservatisme til 1950'ernes liberalkonservatisme var i sig selv en konfliktpræget proces. Ole Bjørn Krafts måske væsentligste bidrag til konservatismens udvikling var ikke så meget hans ageren i mellemkrigstiden som hans succesfulde forsøg på at knytte Det Konservative Folkeparti til Venstre i et politisk samarbejde trods en indledningsvis stærk modstand. Ideologi er ikke et autonomt system. Som allerede aktørperspektivet og konstateringen af betydningen af det politiske modsætningsforhold til Socialdemokratiet klart indikerer, er der tale om et åbent system. Ide-

¹¹⁹ Ninn-Hansen, s. 77f.

ologi påvirker og påvirkes af andre systemer. Den nye fortælling om partiets faste tilhørsforhold måtte integreres i fortællingen om den moderne konservatisme. Kontinuitetstesen udspringer af denne ideologiske konstruktion. Det borgerlige samarbejde gik fra at være legitimeret pragmatisk til at blive legitimeret ideologisk. Liberalisme og konservatisme flød sammen i en fællesborgerlig grundideologi, et borgerligt fællesrum, der vitterligt var et delt ideologisk felt snarere end et skæringspunkt mellem to adskilte størrelser. Nu var det splittelsen af borgerligheden i to partier, der blev legitimeret pragmatisk med henvisning til udgangspunktet i forskellige økonomiske interesser eller til konkrete uenigheder på policy-niveau. Derimod pegede konservatismens ideologiske kernebegreber tilsyneladende i retning af det borgerlige samarbejde. Det viser konservatismens plasticitet. Begreber som *demokrati*, *ånd* og *individ* viste alle konservatismen hen til forsvaret for en liberal orden og en liberal individualisme. Dette gjaldt også i det omfang, sådanne begreber lænede sig op ad så traditionel en ideologikomponent som kristendommen. Til gengæld var der en tendens til, at netop dette element mistede relevans gennem årtiet. Kristelig humanisme blev til borgerlig humanisme, hvilket yderligere underbyggede konservatismens liberalisering og betoning af en så vidt mulig uhindret individualisme, som det klart kom til udtryk hos Hans Jørgen Lembourn. Dette viste frem mod 1960'ernes konservatisme, der paradoksalt nok indebar et opgør med dele af 1950'ernes borgerlige fællesideologi.